

**A`jiniyaz atındag`ı No`kis ma`mleketlik pedagogikalıq
institutı**

Baslawısh ta`lim fakul`tetı

**«Ana tilin oqıtıw metodikası»
pa`ninen**

Kurs jumısı
3-b kurs

**TEMA: BASLAWISH KLASLARDA SO`Z SHAQABIN
U`YRENIW METODIKASI**

Qabıllag`an:
Orınlag`an :

A.Najimova
Kosuakova N

NO`KIS-2013-2014

TEMA: BASLAWISH KLASLARDA SO`Z SHAQABIN U`YRENIW METODIKASI

JOBASI:

Kirisiw

- 1. So`z shaqaplarin u`yreniwdegi tiykarg`i waziypalar**
- 2. So`z shaqaplarin oqitiwda a`meliy jumislardi
sho`lkemlestiriw ha`m o`tkeriw jollari**
- 3. So`z shaqaplarin u`yretiw - awizsha so`ylewdi
rawajlandiriwdin` negizi ekenligi**

Juwmaqlaw

Paydalang`an a`debiyatlar dizimi

Kirisiw

Baslawish klasslarda ana tilin oqitiwdin` tiyarg`i maqsetleri oqiwshilardin` so`ylew ha`m oylaw, do`retiwshilik ko`nlikpelerin rawajlandiriw, tildin` du`zilisi ha`m qollaniliwi tuwrali bilimlerin qa`liplestiriw, o`zinin` so`ylew a`meliyatinda ana tilinin` bay mu`mkinshiliklerinen toliq ha`m sheber paydalana biliw uqibin ha`m ko`nlikpelerin qa`liplestiriwden ibarat. Baslawish klasslarda atliq so`z shaqabin oqitiw - mekteplerdegi qaraqalpaq tili kursinin` en` a`hmiyetli bo`limlerinin` biri bolip esaplanadi ha`m joqarida ko`rsetilgen maqsetlerge erisiw ko`p jag`inan onin` jaqsi o`zlestiriliwine baylanisli boladi. Grammatikaliq materiallardi men`gerip aliw arqali oqiwshilardin` uliwma rawajlaniwi tezlesedi, intellektual da`rejesi teren`lesedi, balalardin` teoriyalıq oy-pikirinin` qa`liplestiriw ushin qolaylı sharayatlar jaratiladi.

Ta`lim tarawındag`i a`melge asirilip atirg`an tu`pkilikli o`zgerisler bul ma`seleni sheshiwde jan`asha jandasiwları talap etpekte. Baslawish ha`m orta mektepler ushin ta`lim standartlarinin` jaratiliwi ha`m a`meliyatqa engiziliwi, oqitiwdin` baslı maqsetlerinin` o`zgeriwi, og`an jeke shaxsqa bag`darlang`an jandasiwdin` u`stinligi sharayatlarında tilge u`yretiw sistemasin du`ziwde balalardin` rawajlaniw psixologiyalıq ja`ne jas o`zgesheliklerin esapqa aliw u`lken a`hmiyetke iye bolmaqta. Balanin` rawajlaniwinin` psixolingvistikaliq nizamlılıqlarin toliq esapqa almaw grammatikaliq teoriyani sanalı ha`m teren` u`yreniwge kesent etedi, oqitiw protsessinde oqiwshilardin` qa`biletlerine su`yenip is tutiwg`a mu`mkinshilik bermeydi. Kishi mektep jasındag`i oqiwshilardin` psixolingvistikaliq rawajlaniw nizamlılıqlarin jeterli bahalamaw ko`binese oqitiw protsessinin` intensivligin ku`sheytiwde, bir qatar oqiw ko`nlikpelerin waqtinan burin qa`liplestiriwge umtiliwda, bilimlerdin` u`stinligin u`zil-kesil ta`miyinlewge umtiliwda ko`zge taslanadi. Bul bolsa usi ko`nlikpelerdi toliq jaratiwg`a ja`rdem bermeydi, al oqitiw protsessi ko`zde tutqan psixikaliq protsesslerdi toqtatıp qoyadi. Na`tiyjede orta mektepke grammatikaliq teoriyani u`yreniwge tayar emes oqiwshılar keledi, sebebi olar abstrakt teoriyalıq oylaw ha`m til teoriyasi tiykarların ug`ıp aliw ushin za`ru`r ko`nlikpelerge iye emes.

1. So`z shaqaplarin u`yreniwdegi tiykarg`i waziypalar

Baslawish klasslarda so`z shaqabin oqitiw qiyin ha`m juwapkerli is. Oqiwshilar so`zler menen islesiwdin` barisinda tilimizdegi tolip atirg`an ha`r qiyli so`zler menen ushirasadi. Olardin` bir topari zattin` atin, birazi zattin` tu`r-tu`sin, bir qanshasi zattin` ha`reketin t.b. bildiretug`inin ko`redi. Olar u`stinde jumis isleydi. Solay etip, so`z shaqaplari menen islesiw arqali so`zdin` ha`r qiyli tu`rleri menen islesip grammatikaliq tu`sinikleri boyinsha belgili bir juwmaqqa kelip otiradi.

Sunday-aq so`z shaqaplari u`stinde jumis islew arqali so`zlerdin` grammatikaliq jalg`awlari (ko`plik, tartim, seplew, betlik), olardin` ga`p ishinde qollaniliwin ko`redi. Sonin` menen birge a`debiy tilimizdin` ayrim normalari menen tanasiwi da, olardin` so`ylew ma`deniyatinin` rawajlanip bariwina tiykar boladi.

So`z shaqaplarin oqiw, ol u`stinde ha`r qiyli jumis islew da`wirinde so`zlerdin` seslik ha`m morfologiyaliq qurilisi menen islesip otiriwina tuwra keledi. Bul jag`day gezeginde ko`pshilik orfografiyaliq qag`iydalar menen ushirasiwina sebep boladi.

So`z shaqaplari u`stinde jumis islew din` qospali, qiyin ekenligin eske ala otirip, sawat ashiw da`wirindegi jumislardi tiykar etip, so`z u`stinde jumis islew di dawam ettiremiz. So`zlerge sorawlar qoyiw arqali ha`r qiyli so`z tu`rleri menen islesemiz. Bul keyingi jumis islewine a`meliy jaqtan qatnasi bolip esaplanadi. Usinday a`meliy tayarliqtan keyin g`ana zattin` atin bildiretug`in so`zler, zattin` tu`r-tu`sin bildiretug`in so`zler, zattin` sanin bildiretug`in so`zler, zattin` ha`reketin bildiretug`in so`zler boyinsha jumis islep, so`zlerdin` da`slepki klassifikatsiyalaniwi menen ushirasip jumis isleydi. Bul so`z shaqaplari u`stinde jumis islew din` da`slepki basqishi dep qaraladi.

Sonliqtan, bul da`wirde usinilg`an programmaliq talap-oqiwshilarg`a tanis bolg`an zatlardin` atlarin gruppalar g`a bo`ldirip, olardi q sorawlarin qoyip u`yreniw, olardi duris oqip, jazip u`yreniw di qoyadi.

Bul programmaliq talapti oriplaw ushin balalarg`a oqiw qurallari, u`y-a`sbaplari, o`simlikler, haywanlar, quslar t.basqalardin` su`wretlerin ko`rsetip,

olardin` ha`r birinin` ati menen tanistiriladi. Sonin` menen bulardin` ha`r qaysisinin` ati o`z aldina so`z ekenligi, al ha`mmesin zat dep tu`siniwimiz kerek ekenligin aytip beredi. Keyin mug`allim bul aytqanlarin oqiwshilardin` qabil etkenin aniqlaw ha`m bekkemlew ushin:-Minaw ne (zat), atin ayt-u`yrek. Ha`zir sen ne aytin` (so`z) t.b. usinday bekkemlew jumislari bir neshe ret qaytalanadi. Keyin oqiwshilar menen birlikte juwmaqqa kelinesi. Bul joqaridag`i ko`rgenlerimizdin` barlig`i zat dep atalatug`ini, ha`r bir zattin` o`zine tiyisli ati bar ekenligin, oni zattin` ati deytug`inimizdi, ha`r bir zattin` ati so`z benen aytilatug`inineskertip, olar oqiwshilar menen bir neshe ret talqilanadi, sorawlari menen tanistiriladi. Da`pterlerine jazdirip, olardin` duris oqiliw normalarin u`yretedi. Bunday bir neshe sabaqtan keyin zattin` atlarin ga`p ishinde keltirip, oni qalay tabiw, sorawlarin qoyiw jollarinda u`yretip, jumis islew u`stinde oqiwshilardin` so`z shaqabi tuwrali da`slepki tu`sinigi bekkemlep otiradi.

Zattin` ha`reketin bildiretug`in so`zler de usinday analitika-sintetikaliq jollardi qollaniw arqali zattin` atin bildiretug`in so`zler menen baylanisli tu`sindiriledi. Ma`selen, suwda ju`rgen g`azdi ko`rsetip, bul ne- dep soraw beriledi, oqiwshilar oni g`az dep ataydi. Onnan keyin, - “az ne qilip ju`r-“az ju`zip ju`r-dep oqiwshilar juwap beredi. Usinday ha`reket etiw arqali oqiwshilar menen gu`rrin`lesip, olardi taxtag`a jazip, keyin oqitip, da`pterlerine jazdirip, zattin` atin u`yretkendey olarg`a juwmaq beriledi.

Bunnan keyingi sabaqlar zattin` belgisin bildiretug`in so`zlerdi u`yretiw isine arnaladi. Bunda da jumis analiz-sintezlik, salistiriw usillari menen islenedi. Ma`selen, ha`r qiyli tu`rdegi belgidegi zatlar yamasa zatlardin` su`wretleri alinip, olar salistiriw u`lgisinde ko`rsetiledi ha`m uzin-qisqa, aq-qizil t.b. so`zler oqiwshilardin` qatnasiwi menen analiz etiledi.

Zattin` sanin bildiretug`in so`zler boyinsha da usi izbe-izlikte jumis islenedi ha`m oqiwshilar zattin` sanin bildiretug`in so`zler u`stinde ha`r qiyli a`meliy jumislar islew arqali da`slepki tu`sinikler aladi. Jumis islew arqali alg`an bilimlerin bekkemlep baradi.

Bul boyinsha o`tkeriletug`in ta`kirarlaw sabaqlarinda ha`r bir so`z shaqabina berilgen juwmaqlardi izbe-izlikke salip oqiwshilardin` bul u`stinde ha`r tu`rli a`meliy jumislar islep, bilimin bekkemleydi. Bul da`wirdegi tiykarg`i waziypalari ha`r qiyli so`zler u`stinde jumis islep, olardin` sorawlarin qoya biliw, olardi so`z dizbekleri, ga`p ishlerinde taba biliw, so`zlerdin` bir-birinen ayirmashiliqlarina tu`sine aliw, bir-birinen ayiri biliw bolip esaplanadi. Sonliqtan mug`allimler bul boyinsha jumis islegende usi waziypani orinlaw u`stinde is etiwdi tiykarg`i maqset etip aliw kerek.

Oqiwshilar menen so`z shaqaplari u`stinde islegende ga`p ishindegı mina so`z atliq pa, kelbetlik pe, feyil me degen sorawlarg`a bul so`z kim, ya ne, degen sorawg`a juwap berip atliq boladi. Qanday sorawina juwap berip kelbetlik boladi t.b. degen qisqa juwap beriw mu`mkinshiligine g`ana iye boladi. Al keyin ala bunday juwapti toliqtiriw, da`lillew formasina o`tkeriw kerek. Endi atliqtin` ma`nisin, sorawin aytiw menen birge ayirim grammatikaliq jalg`awlarin qosip da`lilleydi. Sonday-aq, a`meliy jumis leksikaliq, sintaksislik shinig`iwlar menen baylanisli alip bariliwi tiyis.

2. Soʻz shaqaplarin oqitiwda aʼmeliy jumislardi shoʻlkemlestiriw haʼm oʻtkeriw jollari

Soʻz shaqaplarin, jasaliwin, uʻyreniw arqali oqiwshi soʻzler uʻstinde isleydi, demek, ol soʻzlik bayligʻin kenʻeytip baradi. Olay bolsa, soʻzlik jumislari islenip bariwi shaʼrt. Koʻplik, seplik, tartim, betlik kategoriyalarin uʻyreniwge baylanisli soʻzlerdinʻ grammatikaliq baylanislari haqqinda sintaksiske ayriqsha tayarliqti aladi. Nʻaraqalpaq tili orfografiyalik fonetika-morfologiyalik printsipke suʻyenedi, al haʼr bir sabaqta orfografiyalik jumis ta alip baradi degen soʻz.

Oqiwshilar leksikani oqiw arqali haʼr bir soʻz haʼm soʻz maʼnisi tuwrali magʻliwmat algʻan bolsa, endi morfologiyani oqiw menen sol soʻzlerdi formasi haʼm maʼnisi boyinsha klassifikatsiya jasaydi haʼm sol soʻzlerdinʻ haʼr qiyli soʻz shaqaplari bolip otiratugʻinligʻin uʻyrenedi.

Gaʼptegi soʻzlerdi soʻz shaqaplarina ayiriwda oqiwshilar menen islesedi haʼm olardi belgilerine qaray analitikaliq, sintetikaliq jaqtan analizler jasaydi. Bul oqiwshilardinʻ logikaliq oyininʻ rawajlanip bariwina muʼmkinshilikler tuwdiradi.

Soʻz shaqaplarin baslawish klasslarda oqiwshilardinʻ algʻan bilimlari tiykarinda oqitiw menen jumis baslaymiz. Guʼrrinʻlesiw arqali olardinʻ qanday bilim algʻanin, balalardinʻ esinde soʻz qurilisi tuwrali qanday tuʻsinik qalgʻanin aniqlawimiz kerek boladi. Oqiwshilar daʼslepki klasslarda-aq soʻzdinʻ belgili bir maʼnisi -zatti yamasa qubilisti anʻlatatugʻinin uʻyrenip aladi. Aytayiq bala, taw, tas, oqiw, bar, kel, sari, jasil, on, jigirma usagʻan soʻzler usilardan ibarat. Olardinʻ haʼr birininʻ qurilisina naʼzer awdarsaq, seslerden, buwinlardan quralgʻanligʻin anʻlaymiz. Buni oqiwshilardinʻ oʻzleri-aq daʼslepki bilimlari tiykarinda anʻlay aladi. Mugʻallim usi soʻzlerdinʻ barisinda baladay, tawli, taslaq, oqigʻan, bariw, sarilaw, jasillaw, onliq, jigirmaday tuʻrde soʻz formalarin oʻzgertip maʼnilerine oqiwshilar menen birge naʼzer awdaradi, aniqlaydi, soʻzlerdinʻ quramininʻ oʻzgergenin, tagʻi da maʼni boʻleklerininʻ qosilgʻani janʼa formagʻa iye bolgʻanin tuʻsindiredi. Bul soʻzlerdinʻ qurilisina tagʻi da oʻzgerisler eniwi muʼmkin: baladayman, tawlidan, taslaqta, oqigʻanim, bariwdan, sariraqtan, jasillawdan, onligʻim, jigirmadaymiz.

-Soʻz qurami qanday boʻleklerden turadi?

-Tu`bir menen qosimtanin` o`zgesheligi ne? Oqiwshilar bul sorawlarg`a toliq juwap bere almawı mu`mkin. Sebebi, baslawish klassta bul tuwralı toliq bilim ala almaydı, al tanısadı. Sonlıqtan mug`allım konkret usınday misallardin` bazasında oqiwshilardin` diqqatin minalarg`a awdarıwı kerek:

So`zdin` quramı tiykarinan eki ma`nilik bo`lekten turatug`inlig`in tu`sındiredi. Misali: qalalıq, qalada, qala-liqta, baliq-baliqsha, baliq-shılar, baliq-shıarmız, baliq-shıalardin`,t.b.

Bul misallardı taslap so`z tu`birine qosilg`an qosimtalardin` ha`r tu`rli ma`nilerde ekenligine analiz etiledi. A`sirese, bul jerdegi balalıq, baliqshi degen so`zlerdegi -lıq penen -shi qosimtasinin`, balam, balalar degendegi -m,-lar qosimtasinin` ma`nisi, xızmeti boyınsha bir-birinen parq etiletug`inlig`i da`liyllenedi. Bul jerde so`z tu`biri ha`m so`z tiykari haqqında bazı bir jag`daylarda so`z tu`biri menen so`z tiykarlarinin` bir bolatug`in orınların aytadı. Sabaqlıqtag`i materiallarg`a na`zer awdaradı.

Oqiwshılar menen “So`z quramı” temasin o`tkende bul temag`a baylanisli so`zlik jumisi u`stinde ko`birek jumis alıp barıladı. Ol ushin oqiwshilardin` so`zlikler du`zip berıwı, misali, tiykarg`i tu`bir so`zlerdin` so`zligi, do`rendi tu`bir so`zligi t.b. ko`l-ko`llik, bala-balalıq, jumis-jumisshi, jol-jolshi, bas-basla, tas-taslaq. t.b.

Atlıqlardin` jasaliwin oqitiw 4-klassta: 1. Do`rendi atlıqlar ha`m olardin` qosimtalari.2. Do`rendi atlıqlar, atlıq jasawshi qosimtalar.3. Atlıq jasawshi qosimtalardin` ma`nisi boyınsha tu`rleri. 4. Adamg`a baylanisli atlıq jasawshi qosimtalar. 5. Zatlardı, abstrakt atamalardı bildiretug`in do`rendi atlıqlar ha`m olardin` qosimtalari. 6. Atlıqtin` kishireytkish qosimtalari. 7. Atlıq qosimtalarinin` imlasi degen temalardı o`z ishine aladı. Mug`allım bul materiallar boyınsha bir neshe saat sabaq o`tedi. Birinshi sabaqta tu`bir menen qosimta, do`rendi tu`bir boyınsha alg`an bilimlerin esine salıp, atlıq do`retiwshi affiksler arqalı jasalg`an so`zler tuwralı gu`rrin` o`tkeredi. Ma`selen, baliqshi, oqiwshi, jaqsiliq, beslik usag`an so`zlerge burıng`i tu`bir an`latqan ma`ni menen keyingi tazadan payda bolg`an ma`nileri haqqında so`ylesedi. Atlıqtin` bunday qosimtalarinin` ko`p

ekenligi ha'm ha'r so'zge jalg'ang'an qosimtanin' so'zde belgili bir taza ma'ni an'latiwg'a sebepshi bolatug'inlig'i tuwrali gu'rrin'lesedi. Kitapta berilgen atliq jasawshi qosimtalar u'stinde islenedi. Da'slep oqiwshilardin' o'zleri bir qatar oqip tanisip, keyin ol boyinsha awizsha, jazba tu'rde shinig'iwlar isleydi, do'rendi atliqlardin' qalay payda bolg'anin, qanday qosimtalar so'z tu'birine qosiliw arqali ekinshi ma'nili atliq so'zlerdi do'retkenin aniqalaydi.

Ekinshi sabaqti atliqtin' ma'nisi boyinsha tu'rlerine arnap, tayarlanip kelingen misallar: 1. Ka'sip penen shug'illaniwshi adamlardi bildiretug'in (suwshi). 2. Zatardi bildiretug'in (jarg'i). 3. Kishireytiw ma'nisin bildirip keletug'in (ko'rpeshe) atliqlar boyinsha gu'rrin' o'tkeriledi de onnan keyin ma'nilik jaqtan analiz etiw menen misallardin' ko'pshiligin oqiwshilarg'a taptiriw jaqsi na'tiyje beredi. Oqiwshi ol u'stinde oylanadi, so'yleydi, so'zlerdin' ma'nisi u'stinde isleydi, belgili bir juwmaqqa keledi. Atliq jasawshi qosimtalar u'stinde islegende, da'slep sol so'zdin' da'slepki ma'ni menen og'an qosimta qosilg'annan keyingi ma'nisi arasindag'i o'zgeshelikti, ayirmashiliqti salistiriw kerek boladi. Bul keyingi temalardi duris tu'siniwge mu'mkinshilik jasaydi.

Do'rendi atliqlardi ha'm olardin' qosimtalari boyinsha sabaqliqta, do'rendi atliqlardi tabiw ha'm qosimtalardin' astin siziw, atliq jasawshi qosimtalarin ayiriw ha'm ma'nilerin aytip beriw, berilgen so'zlerde qosimtalardi tabiw, analiz etiw, berilgen qosimtalardi qosip ekinshi ma'nili atliq so'zlerdi jasaw usag'an shinig'iwlar berilgen. Bular a'lbette, oqiwshilardin' atliqtin' jasaliwi boyinsha teoriyalik bilimin o'zinshe ko'nliktiriwge ja'rdem etedi. Degen menen oitiwshi a'meliy bag'darlilig'in iske asiriw maqsetinde usunday sha'rtlerdi, oqiwshilardin' o'zlerine qoydira biliw, tu'bir atliqlar menen sa'ykes do'rendi atliqlar boyinsha ga'p, baylanisli tekstler du'ziw, ma'nilerin salistiriw, aniqlaw ha'm qollaniwg'a qaratilg'an tvorchesvtoliq jumislar da sho'lkemlestirgen maqul.

Kelbetliktin' jasaliwi temasin o'terde ana tilinde so'zlerdin' jasaliw boyinsha oqiwshilardin' alg'an bilimlari tiykar etip alinadi da, olar u'stinde bir qansha sabaq o'tkerilgennen keyin, taxtada ko'rsetpeli quraldi ildirip, sxema u'stinde jumis islenedi, tu'sindiriledi. Bul jerde de oqiwshilardin' aktivligin tuwdiriw maqsetinde,

ko`birek olardin` o`zlerine misallardi yadtan, kitaplardan tawip, ortag`a taslap otiriwg`a mu`mkinshilik beriw kerek. Tabilg`an misallardi analiz etiw da`wirinde jaqsi suffikstin` qanday so`z shaqabina jalg`anip turg`anin da`liyllep otiruwina ha`m kelbetliktin` qanday ma`nisi bar ekenine itibar berip bariw kerek.

Ayirim suffiksler atliqta da, kelbetlik te de ushirasadi. Sonliqtan oqiwshilardin` bul jag`dayda qalay ayira aliwina ja`rdem berip, bul u`stinde de bir qansha shinig`iw o`tkeriw talap etiledi. Ma`selen, 1/ tu`bir so`zlerge suffiksler qosip, olardi do`rendi so`zlerge aynaldiriw.

2/ Berilgen suffiksler arqali kelbetlik so`zler jasaw.

3/ O`zleri jasag`an do`rendi kelbetliklerdi qollanip, ga`p quraw, kishi gu`rrin`ler du`ziw.

4/ shinig`iwdan tiykar kelbetlik penen do`rendi kelbetliklerdi taba biliw. t.b.

Oqiwshilardin` kelbetlik penen do`rendi kelbetliklerdi taba biliwi, t.b.

Oqiwshilardin` kelbetlik boyinsha u`yrenenlerine su`yene otirip, kelbetliktin` da`rejesinde tu`sindiriwge boladi. Bul jerde oqiwshilar da`rejeni tu`siniwinde qiynaladi. Sonliqtan misallar arqali, da`reje degennin` ne ekenligi haqqinda tu`sindirip sabaqta terminnin` ma`nisin ashiw joli menen baslasa da boladi. Bul gu`rrin`lesiwden keyin mina plakat arqali mug`allim temani tu`sindiriwge o`tedi. Misali, almanin` qizil, qiziliraq, ha`m ju`da` qizil tu`rleri boladi. Noizil-tiykar kelbetlik, -iraq, ju`da` -da`reje jasaytug`in qosimtalar. ju`da` qizil- arttiriw da`reje, qiziliraq- salistiriw da`reje.

Oqiwshilar tablitsadag`i misallardi qadag`alaw arqali tiykarig`i kelbetliklerden qalayinsha kelbetliktin` da`rejeleri jasalip turg`anin ko`redi. Misallardi analiz, sintez etiw arqali kelbetliktin` da`rejeleri boyinsha tu`sinikke iye boladi. Bunnan keyin juwmaq jasap, kelbetliktin` da`rejeleri neni bildiredi ha`m olar qalay jasaladi, kelbetliktin` da`rejelerin jasaytug`in qosimtalar qaysilar ha`m tiykar kelbetliklerden qanday jollar menen jasalatug`inlig`in ug`adi. Olardin` jaziliwi aytiladi, baqlanadi, analizlenedi. Bul oqiwshilardin` tiyanaqli bilim aliwina mu`mkinshilik tuwdiradi.

Sonin` menen birge programmag`a sa`ykeslenip sinonim, antonim kelbetlikler tuwrali da sabaq sho`lkemlestiriledi. Bunda oqiwshilardin` til baylig`in

rawajlandiriw isi menen tig`iz baylanisli alip bariwdi maqset etip aliw kerek. Bul jerde bir so`zdin` ha`r qiyli ma`niste qollaniw jolina ko`birek itibar beriw kerek. Yaması eki misal alip sinonimlik sinawlar so`z u`stinde jumis islew, aytayiq suliw, go`zzal so`zlerinin` qollaniwına itibar beriw, qaysisin qanday orında qollaniwda orinli ekenligin baqlaw orinli. Bunday etip bir neshshe misal u`stinde jumis islenedi. Keyingi praktikalıq jumislar tu`rli formalarda o`tkeriledi:

1. Ha`r qiyli temalarda shig`arma, bayanlar jazdirip, bulardi qollaniw na`tiyjesin ko`riw. Bul ushin aldi menen ta`biyattqa ekskursiyalar uyimlastiriw, kartinalar berip, bularg`a qadag`alaw jasatiw.

2. O`zleri oqig`an a`debiy shig`armalardan sinonim kelbetliklerdi taptirip, qollanilip turg`an ga`pi menen ko`shirip jazdiriw.

Dara ha`m qospa kelbetlikler u`stinde jumis islegende de uliwma usi bag`darda, a`sirese qospa kelbetliklerdin` jaziliw ma`selesine ko`birek kewil bo`liw kerek.

Kelbetlikti u`yretiwge baylanisli sabaqlıqta ko`p g`ana praktikalıq jumislardin` tu`rleri berilgen. Olar kelbetliklerdi tekstten tabiw, ma`nisin aytiw, tiykar, do`rendi kelbetliklerdi ayiriw, qalay jasalg`anın anıqlaw, ko`shirip jaziw. Sinonim ha`m antonim kelbetliklerdi ayiriw, berilgen geypara kelbetlik so`zlerdin` sintaksislik xizmetin belgilew, teksttin` mazmunin aytip beriw , t.b.

Juwmaqlaw ha`m ta`kirarlaw sabaqlarina ayriqsha itibar beriwı qolayli. Bul oqiwshilardin` teoriyalıq bilimin bekkemlewge, so`ylew ha`m jazba tu`rde qollaniwına mu`mkinshiligın tuwdiriwg`a ja`rdem etedi. Bul sabaqlarda mina to`mendegiler isleniwı usinis etiledi:

1. Oqiwshilardin` kelbetlik boyınsha alg`an bilimlerin sistemalastiriw bag`darında plan du`zdirip ko`riw.

a) kelbetlik ha`m onin` sorawlari.

b) kelbetliktin` zatlasıwi.

v) kelbetliktin` jasaliwi, tu`bir ha`m do`rendi tu`bir.

g) dara ha`m qospa kelbetlikler.

d) kelbetliktin` da`rejeleri.

j) antonim ha`m sinonim kelbetlikler.

e) kelbetliklerdin` jaziliwi ha`m t.b.

2. Oqiwshilarg`a kelbetliktin` formalarin ko`rsetetug`in grafalar sizdirip, og`an o`zlerinshe misallar taptirip, keyin olardi da`liylletiw.

3. Sabaqliqtan yamasa a`debiy shig`armalardan u`zindi alip, sol u`stinde kelbetliktin` qurilisi boyinsha tu`rlerine, da`rejelerine tallawlar jasatip ko`riw.

4. Kartinalar, diafil`mler ko`rsetip yamasa ta`biyatqa ekskursiya jasap, sonda ko`rgen, alg`an ta`sirleri boyinsha kishkene bayan, shig`arma jazdirip, onda kelbetliklerdi qollana aliw uqibin boldira biliw.

5. Eki oqiwshig`a ulli qurilis, qip-qizil gu`l, a`jayip tan`, tan` qalarliq ko`rinis dizbeklerinde oqiwshilardin` birewi kelbetlikti, ekinshisi atliqti analiz etip, olardin` ma`nilik o`zgesheligin, grammatikaliq belgisin tu`sindiriw, og`an oqiwshilar qadag`alaw jasaw.

Mug`allim klasstin` jag`dayina qarap oqiwshilardin` o`z betinshe isleytug`in jumislarinin` formasin ha`r qiyli tu`rde o`zgertip otiriw mu`mkin. Barliq jumis bir sabaqta bola bermeydi, kelesi sabaqlarda ta`kirarlaw yamasa juwmaqlaw sabag`inda islenedi. Bularda mug`allim sabaqtin` jen`ilden awirg`a qaray quriliwina oqiwshilardin` kelbetlik boyinsha sistemali bilim alip, a`meliy qollaniw ko`nlikpelerin arttiriwin ta`miyinlewi kerek.

3. Soʻz shaqaplarin uʻyretiw - awizsha soʻylewdi rawajlandiriwdin` negizi ekenligi

Ana tilin oqitiw metodikasinin` ajiralmas boʻlimlerinin` biri soʻylewdi (haʻm jazba, haʻm awizsha) rawajlandiriw metodikasi bolip, ol tildin` leksika, tekst teoriyasi shaqaplarina, grammatikaliq teoriyalarg`a suʻyenedi.

Ana tilin oqitiw metodikasi ushin lingvistikanin` en` tiykarg`i aʻhmiyetke iye ekenligine misal etip bu`gingi ku`nde soʻylewdi rawajlandiriw metodikasinda qa`liplesip kiyatirg`an jag`daydi misal etip ko`rsetiw mu`mkin.

Ha`zirgi da`wirde soʻylewdi rawajlandiriw metodikasi jan`a basqishqa - ilimiy jaqtan tiykarlang`an a`meliy basqishqa ko`terilmekte. Bul protsesstin` en` aʻhmiyetli dereklerinin` biri lingvistika bolip esaplanadi. Son`g`i jillari onda funktsional stilistika, soʻylew ma`deniyati, tekst teoriyasi haʻm t.b. bag`darlari aktiv rawajlanbaqta.

Bul ilimlerdin` rawajlaniwi, olarda soʻylew haqqinda konkret bilimlerdin` toplaniwi soʻylewdi rawajlandiriwg`a uʻyretiw metodikasinin` tiyisli tarawlarin jan`alawg`a tu`rtki boldi haʻm metodist-oqitiwshilardin`, ilimpazlardin` a`lle qashan-aq ha`mmeni qanaatlandirmay qoyg`an mektep sistemasinda soʻylewge uʻyretiw sistemasin tu`pten jan`alawg`a kirisiwine jol aship berdi.

Ana tilin oqitiwda qanday bilimlar za`ru`r, kishi jastag`i mektep oqiwshilarina olardi tu`sindiriw texnologiyasi qanday boliwi kerek, teoriyaliq mag`liwmatlardi soʻylew ma`deniyati menen qalayinsha tig`iz baylanistiriw mu`mkin, bul jumisti sabaq o`tiw sharayatinda qalay na`tiyjeli o`tkeriwge boladi - mine, bul ma`selelerdin` ha`mmesi de o`z sheshimin ku`tip turg`an mashqalalar bolip esaplanadi. Degen menen, bul bag`darda da`slepki isenimli qa`demler taslanbaqta.

Jan`a standartlar haʻm bag`darlamalar negizinde islep shig`ilg`an mektep sabaqliqlari haʻm oqiw qollanbalarinda qaraqalpaq tili sabaqlarinda soʻylewdi rawajlandiriw teoriyasi haʻm a`meliyati boyinsha mag`liwmatlar uliwmalastirilg`an bolip, olar kem-kemnen belgili bir sistemag`a tu`sirilmekte, soʻylewdi rawajlandiriw metodikasinin` konkret ma`selelerin sheshiw jollari belgilenbekte, bul bolsa, o`z

gezeginde, mug'allimnin` a`meliy jumislarinin` da`rejesin ko`teriwge ja`rdem beredi, sebebi ha`zirgi waqitta ha`r bir mug'allim oqiwsnilardin` so`ylew qa`biletin rawajlandiriwdin` qiyin ma`selelerin o`z betinshe sheshiwge ma`jbu`r bolmaqta.

Ha`zirgi waqitta ana tilin oqitiw metodikasinda ko`pshilik ta`n alg`an qag`iydag`a bola, baslawish klass oqiwsnilarinin` so`ylew qa`biletin rawajlandira otirip, to`mendegilerge itibar beriw lazim:

-so`ylew pikirden ajiralip qalmawı kerek (so`ylew ha`m pikir birligi-so`ylew ta`sirli, mazmunli ha`m aniq boliwi tiyis~

-ha`r bir so`z artinda a`lbette tiyisli tu`sinik boliwi tiyis~

-oqiwsni o`zine belgili so`z ha`m ibaralardi analizlep biliwi, salistiriwi, uliwmalastirip, pikir ju`rite biliwi, olardi tek aytıp yamasa oqip g`ana qoymastan, olar boyınsha o`z sezimlerin ha`m oy-pikirlerin bayan ete biliwi lazim.

Baslawish klasslar ushin en` a`hmiyetli printsiplerdin` biri jazba ko`nlikpelerge iye bolmastan aldin awızsha so`ylewdi o`zlestirip aliw printsiپی bolıp esaplanadi, sebebi ele jazıp bilmeytug`in kishi jastag`i mektep oqiwsnilari ushin awızeki so`ylewdi toliq men`germesten turıp jazıw normalarin iyelew qiyin boladi.

So`ylew qa`biletin rawajlandiriw ushin oqitiw belgili bir bag`darda maqsetli tu`rde ju`rgiziliwi tiyis. Bunin` ushin oqiwsnig`a belgili bir tema, usi temanin` tiykarg`i mazmuni berilgen boliwi tiyis, onin` mazmuni da`slep uliwma tu`rde, keyin onin` ayırım bo`lekleri, da`slep ishki so`ylew, keyin oni awızsha aytıw tu`rinde pikirleniwi lazim, yag`niy bul jumis uliwmalıqtan detallarg`a qaray bag`darlang`an boliwi tiyis. Kishi jastag`i mektep oqiwsnilarin mug'allimnin`, jora-joldaslarinin`, uliwma alg`anda, o`zgenin` so`zin tin`lawg`a ha`m tu`siniwge, basqalardin` ibaralarina itibarli mu`na`sibette boliwg`a, sorawlar beriwge, joldaslarinin` shig`ip so`ylewlerine pikir, baha bildiriwge u`yretiw kerek.

So`z shaqapların u`yreniwde grammatikalıq formalardin` mazmunin, olardin` tekst materiallarında bayanlanıw usıllarin ken`irek ashıp beriw lazim.

Oqiwsnilardin` biliw ha`m so`ylew qa`biletin jetilistiriwde grammatikalıq mu`mkinshiliklerden toliq paydalanıp, qarım-qatnas ma`deniyatin qa`liplestiriwge ja`rdem беретug`in problemalıq sharayatlardi ha`m sorawlardi, kommunikativlik-

so`ylew tapsirmaların ken`irek qollanıw kerek. Bunda didaktikalıq materiallar morfologiyani u`yreniwge kompleksli jandasiwg`a muwapiq tan`lap aliniwi tiyis. Grammatikalıq kategoriyalar ha`m formalar tek sintaksis penen emes, al barlıq til birlikleri menen baylanisli halda ko`rip shig`iliwi lazim.

So`ylewdi rawajlandiriwda kelbetliktin` mu`mkinshilikleri ju`da` ken`. Ha`zirgi mektep bag`darlamasına muwapiq, 1-klassta predmetli kartinkalar boyınsha ga`p ha`m kishkene tekstlerdi du`ziw a`meliyati qullaniladi. 2-klassta - baylanisqan tekstti ondag`i qoyilmag`an kelbetliklerdi tabiw arqali ken`eytiw~ predmetti an`latatug`in so`zlerge belgini an`latatug`in so`zlerdi tawip qosiw, juwabında predmettin` belgisin bildiretug`in kelbetlikler berilgen jumbaqlardan paydalaniw ha`m t.b

Bu`gingi ku`nde oqiwsılardin` oylaw qa`biletin arttiriwg`a, oy-pikirlerin iqshamlap jetkeriwine, til baylig`in rawajlandiriwg`a, olardi jetik insan etip ta`rbiyalawg`a, a`sirese, ana tiline hu`rmet sezimlerin qa`lipestiriwge, joqari bilimge iye, a`dep-ikramlıq pa`ziyetlerdi o`z boyına ja`mlegen, ma`deniyatlı, ha`r ta`repleme bilimge iye, o`z betinshe erkin pikirley alatug`in shaxsti ta`rbiyalawdan ibarat.

Ana tilinen teren` bilimge iye bolıw ushin tildin` tiyarg`i bo`limlerin teren` u`yreniw kerek. Adamlardin` bir-biri menen qatnas quralı retinde qullanilatug`in til - bul ja`miyetlik qubilis bolip, ol ba`rhama rawajlanıwda boladı. Tildin` bul qubilisın, o`zgesheligin biliwde so`zlerdin` o`zgeriw ha`m jasaliwin u`yreniw u`lken a`hmiyetke iye. So`zlerdin` o`zgeriw usılları grammatıkada, onin` bir tarawı bolg`an morfologiyada u`yreniledi. Oqiwsılalar so`zlerdin` jasaliw ha`m o`zgeriwin ha`r bir so`z shaqabın u`yreniw arqalı o`zlestirip aladı. So`z shaqapların u`yreniw, sonin` ishinde feyillerdi u`yreniw arqalı oqiwsılalar tildin` grammatikalıq o`zgesheligin g`ana bilip qoymastan, olardin` leksikalıq ma`nilerin de bilip aladı. So`z shaqapların u`yreniw arqalı so`zlerdin` jaziliw qag`ıydaların biliwge, so`zlerdin` tilde qollaniliw rejelerin ug`ip aliwg`a, til baylig`in rawajlandiriwg`a mu`mkinshilik beredi.

So`z shaqaplarınin` ishinde feyil en` qiyin ha`m qospalı tu`rı bolip, ol tilimizde ju`da` jiyi qullanilatug`in so`zler toparı. Feyil so`zler basqa so`z

shaqaplarinan o`zinin` leksikaliq ma`nileri jag`inan, morfologiyaliq o`zgesheliklari, sintaksislik xizmeti jag`inan o`z aldina ajiralip turatug`in topari bolip tabiladi. Feyil so`zler so`z dizbeklari ha`m ga`p quraminda ayiriqsha orin iyeleydi. Feyillerdi basqa so`z shaqaplarinan ayirip turatug`in leksika-grammatikaliq o`zgesheliklari bar. Sonliqtan feyillerdi baslawish klass oqiwshilarina tu`sindiriwge u`lken pedagogikaliq sheberlik, ha`r qiyli do`retiwshilik usillari talap etiledi.

Baslawish klassta feyil temasin u`yretiwde to`mendegi ma`selelerge diqqat awdariw kerek:

1. oqiwshilardin` feyil so`zlerdin` ma`nisin ha`r ta`repleme tu`siniwi~
2. ga`plerden feyil so`zlerdi taba biliwi~
3. feyil so`zlerdi ga`plerde qollana biliwi~
4. feyil so`zlerdin` sinonimlerin tawip, almastiriwi~
5. feyil so`zler boyinsha so`zlik qorinin` ken`eyiwine~
6. feyil so`zlerdin` orfografiyasin sapali o`zlestiriwge ha`m qa`tesiz jaza aliwina~
7. feyil ma`nilerin bir-birinen ajirata aliwina~
8. feyil so`zlerdi basqa so`z shaqaplarinan duris ajirata biliwge.

Mine usi atap o`tilgen talaplardi esapqa ala otirip, baslawish klass oqiwshilarina feyil temasi u`yretilip bariladi.

Ana tili sabag`inda sawatli jaziw ha`m ma`deniyatli so`ylew ma`selelerine ayiriqsha itibar qaratiladi. Baslawish klasslarda feyil so`z shaqabin oqitiw arqali oqiwshilardin` so`ylew uqiylilig`in, so`zlik qorin, so`ylew ma`deniyatin rawajlandirip baramiz.

J U W M A Q L A W

Solay etip, oqiwshilarg`a ana tilin oqitiwda so`ylewdi rawajlandiriw orayliq orindi iyeleydi, sebebi o`zinin` so`z, til baylig`in rawajlandira otirip, ha`r bir adam oy-pikirin aktiv rawajlandiradi, basqalar menen toliq qarim-qatnas jasaw uqibina iye boladi.

Baslawish klasslarda so`ylewdi rawajlandiriw boyinsha jumislar a`hmiyetli orin iyeleydi. Mektepke 6-7 jastag`i balalar keledi, olar so`ylew protsessinde 3 min`nan 5 min`g`a shekem so`zlerdi qollanadi ha`m ana tili grammatikasin baslang`ish da`rejede a`meliy men`gergen boladi. Olar bilimler tiykarlarin u`yrene otirip, ko`plegen arnawli so`zlerdi, kitabiyy ga`p du`zilislerin u`yrenedi ha`m so`ylewdin` oqiw-ilimiy stilin men`gere baslaydi. Biraq usi sharayatta ko`binese olardin` baylanisli so`ylewi irkiliske ushiraydi` balalardin` so`ylewinde emotsionalliq ha`m erkinlik sezilmey qaladi, ga`pleri bir qa`lipten shiqqanday bolip qaladi. Ine usi jerde so`ylewdi rawajlandiriw metodikasi boyinsha jumislar unamli na`tiyje beriw mu`mkin. Sebebi, biz oqiwshini ko`p tarawli ja`miyetlik is-ha`reketlerge qatnastiriwimiz, og`an ja`miyettin` aktiv ag`zasi boliw imkaniyatin jaratip beriwimiz, basqalardi tu`sine alatug`in ha`m basqalarg`a tu`sinikli bola alatug`in insan etip ta`rbiyalawimiz lazim.

Bunda biz ana tilimizdegi «so`z» dep atalatug`in siyqirli da a`jayip qubilis sirlarin qanshelli balalardi erterek u`yretsek, go`zlengen na`tiyjelerge sonshelli erterek jetisemiz. Bunin` ushin so`ylewdi tez qabil etip aliw qa`biletine iye ha`m baylanisli so`ylewdi iyelewge tayarlig`i qa`liplesken kishi jastag`i mektep oqiwshilarinin` o`z pikirlerin jazba ha`m awizsha formada bayan ete aliw uqibin rawajlandiriwimiz za`ru`r.

Balanin` awizeki so`ylewi onin` uliwma ga`pke, sonin` ishinde o`zinin` so`ylewine degen qizig`iwshilig`in, oni jetilistiriw ha`m bayitiwg`a bolg`an talaplari menen tig`iz baylanisli. Bul jumisti mektepte balani oqitiwdin` birinshi ku`nlerinen-aq baslaw lazim.

Baslawish klass mug`allimlerinin` waziypasi - oqiwshilarg`a tu`sinikli formalarda so`ylewdin` qatnas qurali sipatinda atqaratug`in tiykarg`i funktsiyalarin,

so`zlerdin` oy-pikirlerimizge, minez-quliqqa ta`sirin, ku`ndelikli is-ha`reketlerimizde tutqan ornin aship beriwden ibarat.

Ha`r qanday temani o`tiw protsessinde u`yrenilip atirg`an ha`diyse yamasa waqiyani sanali ha`m aniq tu`rde bayanlap bere alatug`in da`rejede oqiwshilarg`a tu`sindirip bariwimiz lazim. Al bunday jumislardi a`melge asiriw ushin ko`p sanli, a`hmiyetli mu`mkinshilikler bar. Mug`allimnin` waziypasi - usi mu`mkinshiliklerden aqilg`a muwapiq paydalanip, oqiwshilardin` til baylig`in izbe-iz, dawamli ra`wishte ken`eytip ha`m bayitip bariwdan ibarat.

PAYDALANI'`LG`AN A`DEBI'YATLAR:

1. I.A. Karimov. «Barkamol avlod orzusi». T-1998 y.
4. B. Qutli`muratov, N. Ta`jenov «Oqi`w kitabi`» 1-klass ushi`n sabaqli`q. No`kis «Bilim» 2012-j
5. B. Qutli`muratov, N. Ta`jenov, B. Qa`limbetov «Oqi`w kitabi`» 2-klass ushi`n sabaqli`q. Tashkent «Wzbekiston» 2012-j
6. B. Qa`limbetov, J. Uspanova, X. Abdijabbarova «Oqi`w kitabi`» 3-klass ushi`n sabaqli`q. Tashkent «Wzbekiston» 2012-j
7. «Boshlang`ich talim» jurnali` 8- avgust 2011-y
8. Ye Da`wenov, J. Uspanova, X. Abdijapparova. «Ana tili» 3-klass ushi`n sabaqli`q. Tashkent «Wzbekiston» 2012-j
9. Ye Da`wenov, J. Uspanova «Ana tili» 4-klass ushi`n sabaqli`q. Tashkent «Wzbekiston» 2011-j
10. Y. Berdimuratov, J. Pirniyazov, Q. Allanazarov, J. Uspanova «Oqi`w kitabi`» 4-klass ushi`n sabaqli`q. Tashkent «Wzbekiston» 2011-j
11. K. Qosimova, S. Matchonov, X. G`ulomova, Sh. Yo`ldosheva, Sh. Sariyev. Ona tili wqitish metodikasi Toshkent «Noshir» nashriyoti 2009-y
12. K. V. Bardin. Balani` oqi`wg`a qalay quni`qti`rami`z? No`kis 1992- j.
13. Q. Pirniyazov. Baslawi`sh klasslarda qaraqalpaq tilin oqi`ti`w metodikasi` No`kis «Bilim» baspasi` 1993-j
14. M. Yembergenova .Qaraqalpaq tilin oqi`ti`w metodikasi` 4-klaslar ushi`n oqi`w metodikasi` q qollanba No`kis «Qaraqalpaqstan» 2013-j
18. [http: www. ziynet. uz](http://www.ziynet.uz)
19. [http: www. ilim. uz](http://www. ilim. uz)
20. www. pedagog. uz